

UMEÅ 400 ÅR

Kronobränneriet vid östra tullen i Umeå

Siv Rehn

Kronobrännerierna var statliga anläggningar för brännvinsbränning. De infördes av Gustav III i syfte att förbättra landets ekonomi och kontrollera import och hembränning. Ett femtiotal kronobrännerier uppfördes i Sverige varav ett placerades i Umeå på den gamla "Herrtomten" som kom att kallas "Bränneritomten" vid östra tullen i Umeå. Bränneriet var det nordligast belägna kronobränneriet i landet och startade den första bränningen sommaren 1777.

Bränneribyggnad med sex pannor enligt Direktionens mönsterritning 26 februari 1776. Såväl Umeå som Visby kronobränneri var uppförda utifrån denna mall. Fotoarkivet, Gotlands museum.

2022-04-09

På 1400-talet förde tyska köpmän med sig brännvinet till Sverige, en för nordbor okänd dryck. Inledningsvis användes drycken som läkemedel men framförallt visade sig denna vätska vara viktig vid tillverkningen av krut.

De yrkesmän som framställde svartkrut för krigsmaktens räkning kallades för pulvermakare eller krutmakare och ansvarade för både tillverkningsprocess och slutproduktens kvalitet. Salpeter, kol och svavel blandades i noga avvägda mängder, vilket resulterade i en massa som skulle hållas fuktig eftersom risken för explosion annars var stor. Vatten innebar att massan klibbade fast vid morteln. Krutmakarna konstaterade att brännvinet fungerade bättre.

Av domstolsförhandlingar i huvudstaden på 1490-talet framgår det att all bränning och försäljning av brännvin, förutom till kruttillverkning, var belagd med bötesstraff. Men snart stod det klart att brännvinet som dryck inte kunde stoppas. 1498 erhöll Stockholm den första inrättningen som hade rätt att inneha och försälja brännvin. Med detta tillstånd följde villkoret att förse stadens krutmakare med allt brännvin de behövde.

Vid den här tiden hade brännvinet även börjat användas som läkemedel. Men även här infördes restriktioner och det var endast särskilt utvalda apotekare som hade rätt att sälja det så kallade "livselixiret" för medicinskt bruk. Brännvinet kom under flera århundraden att upprätthålla sin ställning inom den folkliga läkekonsten. Genom att tillsätta örter, kryddor och olika extrakt fick brännvinet fungera som botemedel mot alla sorters krämpor och sjukdomar.

Under 1500-talet var brännvinsbränningen koncentrerad till städerna, men spreds under 1600-talet till de bredare folklagren. Säd hade börjat användas som råvara istället för det dyrbara vinet. Under mitten av 1700-talet gjordes även försök med potatis vid brännvinsbränningen. Allt sedan allmogem lärt sig destillera brännvin för husbehov kom drycken att bli vanlig i hela landet.

De nya dryckesvanorna innebar stramare bestämmelser för tillverkning och utskänkning. Redan under Gustav II Adolfs tid, 1622, utfärdades en försäljningsaccis vilket var en avgift för gästgivare och 1638 inrättade kronan en särskild tillverkningsaccis i städerna. Under 1660-talet utökades väster- och österbottningarnas rätt till handel och Umeå borgerskap fick möjlighet att segla fritt till de svenska provinserna, främst Riga och Reval, vid Östersjön. Handelsmännen medförde trävaror och hämtade hem salt och spannmål. Denna lönande handel innebar att åtskilliga Umeabor bosatte sig i dessa områden. Långt in på

1700-talet behöll många av dessa handelsmän personliga och kommersiella kontakter med hemorten.

Umeå höll sig under perioden 1690 till ungefär 1750 med källare, krog samt gästgiveri och dessutom fanns ett antal privata utskänkningsställen. Enligt Steckzén (1981) serverades både "heta" franska och spanska viner samt lokalproducerat öl och brännvin. Dessa drycker kryddades ofta med slagsmål i lokalen eller ute på gatan.

Det politiska spelet bakom "Regale" – en kunglig monopolrättighet

Bränningen ökade alltmer och under missväxtåren på 1690-talet förbjöds den för att spara på spannmålet. Under 1700-talet blev bränningen allt vanligare och brännvinet utvecklades till en politisk stridsfråga. Ett svårt 1730-tal med två krig och stora lån i riksbanken innebar stora summor i omlopp. Så småningom kunde inte riksbanken lösa in de sedlar som givits ut och 1745 tvingades banken att lämna den kopparmyntfot som varit "ankare" för den svenska valutan. Pappersmyntfot och rörlig växelkurs infördes, vilket innebar att valutans värde försämrades och priserna steg. Läget efter det pommerska kriget i slutet av 1750-talet blev ytterst allvarligt då växelkursen snabbt försämrades och inflationen rusade i väg. Hattarna, adelns parti i riksdagen, förnekade att deras stora krigslån i banken kunde ha betydelse för läget. De framhöll att problemen berodde på underskottet i utrikeshandeln, alltså den stora spannmålsimporten. Den i sin tur förklarades, enligt hattarna, av den utbredda brännvinsbränningen. De ansåg att det inte var kriget och krigslånen utan brännvinet som var problemet. Brännvinet måste därför stoppas eller begränsas och om inte det var möjligt skulle skatter dra in inkomster till staten.

Mössorna däremot, i huvudsak bönder, menade att det var krigskostnaderna som var problemet. De framhöll att bränningens effekter på importen var marginell eftersom bönderna ofta använde säd av så dålig kvalitet att den inte kunde lagras eller användas till bröd. Bränningen gav dessutom "drank" som kunde dryga ut den ringa mängden kreatursfoder som stod till buds.

De stora penningkriserna under 1760-talet, med en rasande inflation och därefter en förlamande deflation, innebar enligt Berg (2010) att en fast anknytning av valutan till en metall blev huvudfrågan. Vid riksdagen 1769–1770 stod det klart att "ett återställande av valutans värde skulle kräva ett stopp för bränningen". Men samtidigt konstaterade man uppgivet att ett sådant beslut inte kunde fattas. Vid nästkommande riksdag

Gustaf III i kuppmarkaruniformen. Kungen knöt en vit armbindel kring sin vänstra överarm för att symbolisera friheten och kuppen. De som slöt upp bakom kungen gjorde detsamma. Oljemålning utförd 1777 av Lorens Pasch d.y. Nationalmuseum, Stockholm.

fortsatte diskussionerna. Men ledamöterna kunde fortfarande inte enas om ett förbud trots hungersnöd i landet efter århundradets sämsta skörd.

En oblodig statskupp och ett snabbt beslut

När Gustaf III övertog landets ledning sensommaren 1772 var förväntningarna stora på honom. Redan efter några veckor genomförde kungen det förbud mot bränning som riksdagen diskuterat men inte lyckats föra till beslut. Möjligheten att göra brännvinsbränningen till regale, en kunglig monopolrättighet, fördes åter på tal. Det var en tanke som diskuterats vid riksdagen redan 1747 men som stupat på böndernas motstånd. När Gustaf III under hösten 1774, i en rad konseljer, gick igenom den ekonomiska politiken lade statssekreterare Liljenkrants fram ett förslag om hur det skulle vara möjligt att göra bränningen till ett monopol. Statssekreterare Liljenkrants föreslog att kronan, mot en avgift, skulle upplåta rättigheter för brännvinsproduktion. En för varje större socken eller för flera mindre socknar gemensamt. Dessa arrenden skulle betalas i pengar till staten och gälla en viss mängd

spannmål. Det framhölls att det totalförbud som införts 1772 inte kunde behållas så mycket längre då skördarna återhämtat sig och lönnbränningen ökade. Samtidigt fanns en rädsla för att ett avskaffande av förbudet skulle innebära en kraftig ökning av spannmålsimporten och med den en utströmning av valuta som skulle göra det omöjligt att genomföra den nödvändiga myntrealisationen.

Att göra brännvinet till regale skulle lösa problemet. Regeringen skulle då kunna släppa fram brännvinet och samtidigt få möjlighet att hålla volymerna under kontroll. Dessutom sparade man på säd när bränningen organiserades i större enheter. En ytterligare fördel var att den stora mängd koppar som fanns i böndernas destillationspannor skulle kunna smältas ned och frigöras till fördel för såväl individen som det nationella hushållet.

Men det gick inte att mobilisera tillräckligt många brännerientreprenörer. Det var alltså inte möjligt att snabbt och brett komma igång över hela landet. Frågan om den regala bränningen hade hela tiden varit nära kopplad till myntrealisationen och den frågan krävde nu snabba beslut. Därför höll Gustaf III en hemlig konselj den 11 juli 1775 där man fattade beslutet att kronan själv skulle ta ansvaret för att bygga upp brännerierna. Samma höst beslutades det om höjda böter för lönnbränning.

En direktion för ledning och planering bildas

Direktionen över regale bränneriinrättningen utgjorde en central ledning för uppbyggnaden av kronobrännerier i landet. Riksrådet Nils Bielke utsågs till ordförande och som ledamöter valdes friherre Hans Henric Boije, generalmajor Wrangel som arbetat för att staten själv skulle ta ansvar för uppbyggandet, samt statssekreterare Liljenkrants. Senare tillkom greve Cronstedt, friherre Ramel och regeringsrådet Carl Ludwig von Stårk, den senare en inflyttad tysk medborgare.

Redan i oktober 1775 kunde direktionen sända en första plan till kungen med förslag på antal brännerier; två i Stockholms län samt ett vardera i de övriga länen, totalt 26 brännerier. Dessutom föreslogs sex brännerier för andra råvaror än spannmål. Så småningom utökades antalet brännerier till nära det dubbla.

Man ansåg att brännerierna borde läggas nära de orter där landshövdingarna bodde för att underlätta deras kontroll av anläggningarna och för att kunna utnyttja de statliga magasinerna och den militära bevakningen. Byggnationerna startade omedelbart.

Direktionen hade tagit fram mönsterritningar för hur brännerierna skulle planeras och utrustas och två

av ledamöterna reste runt i landet för att biträda och styra landshövdingarna i planeringsarbetet. För att snabba på byggnationerna gavs tillstånd att använda militär personal och i vissa fall användes statliga slott för bränning eller lagring av spannmål. Men i de flesta fall byggdes brännerierna upp från grunden.

Ett kronobränneri i Umeå stad

Slutligen kom ett femtiotal kronobrännerier att uppföras i Sverige varav ett placerades i Umeå på den gamla "Herrtomten" som kom att kallas "Bränneri-tomten" vid östra tullen i Umeå. Brännhuset bestod av en träbyggnad i två våningar. Dessutom fanns ett antal bodar och uthus.

I april 1776, när en viss verksamhet hade börjat komma igång i landet, utfärdade direktionen detaljerade anvisningar om hur arbetet och styrningen av de lokala brännerierna skulle gå till. I Umeå, det nordligast belägna kronobränneriet i landet, startade den första bränningen sommaren 1777. Landshövding greve Carl Wilhelm Lejonstedt, alltjämt underställd direktionen i Stockholm, var ansvarig för verksamheten. Under sig hade han en bränneriinspektör, en tjänst som länge

upprätthölls av lantränkmästare Aron Moritz (f 1737). Som inspektör hade han en sammanhållande roll för hela bränneriet och ansvarade för drift, underhåll och räkenskaper inför landshövdingen. Dessutom fanns en brännmästare, under de första åren Samuel Lund (f 1729) tidigare tullskrivare. Från 1784 upprätthöll lasarettssysslomannen Nathanael Holst (f 1762) befattningen.

Enligt direktionens direktiv behövde brännerier med sex pannor av 350 kannors storlek, vilket kronobränneriet i Umeå hade, sju drängar samt ett par man vid pumpverket. De senare hade troligen ansvar för "Hästdrift-huset" och de åtta till tio hästar som användes för "hästvandringen" som var den tidens system för överföring av kraft till de pumpar som behövdes för att kunna föra vatten upp till cisternerna i brännhusets övre våning.

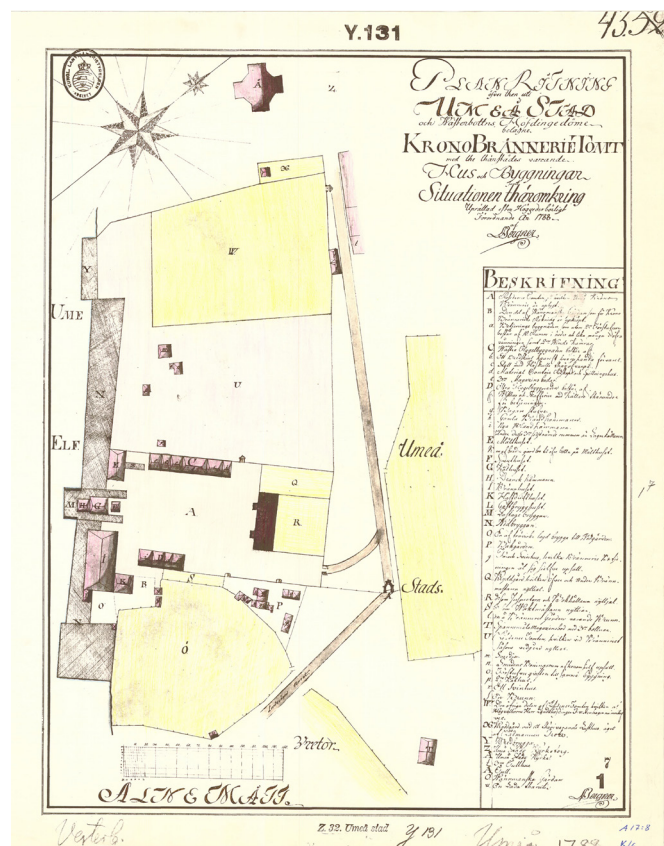
Dessutom fanns en bokhållare med två medhjälpare som skötte mätning, vägning och ut- och inleverans av säden. Därmed hade totalt 14 man sin arbetsplats på bränneriet.

Den årliga bränningen beräknades förbruka cirka 4 000 tunnor säd. Men produktionen kom att bli något lägre. Ett problem var att bränningen slukade stora mängder spannmål under perioder då säd var en bristvara. Såväl borgare som bönder var, enligt Steckzén (1981), ytterst tveksamma till hela projektet. De "stördes" av det faktum att husbehovsbränningen förbjöds. Efter mindre än två år förstördes anläggningen i en brand som bröt ut den 11 maj 1779. Landshövding Lejonstedt var den som först upptäckte elden. Med vattensprutor och andra hjälpmedel försökte man förgäves släcka branden. Även den unge Pehr Stenberg, som denna majdag uppehöll sig i staden, hjälpte till. Han blev, som han skriver i sin Levernesbeskrivning (2014–2018) "... åskådare af ett hiskeligt syn då Bränneriet eller brännhuset inom några timmar lades i aska".

Att studera till präst och köpa öl

Det finns idag nästan ingen dokumentation kring hur borgerskapet och allmogen såg på bruket av alkohol under 1700-talets senare del. Men i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning finns några händelser och enklare episoder som ger en relativt god bild av hur stadens innevånare förhöll sig till brännvinet.

Troligen kände den unge Stenberg till stadsbornas och böndernas tveeggade inställning till den verksamhet som bedrevs i bränneriets anläggning. Redan fem år tidigare, 1774, och då som skolelev i Umeå, överraskades han av att själv hamna i centrum för en diskussion kring bruket av öl och alkohol. Föräldrarna, som en

Kronobränneriet i Umeå 1788. Hästdrift-huset, markerat med "K" var cirka 11 x 11 meter och låg intill Brännhusets syd-östra gavel "T". Umeå kommuns byggnadsnämnds arkiv.

lördag hösten 1774 hade rest från hemmet i Stöcke in till staden för att besöka landskyrkan, möttes av sonen Pehr som följde dem den sista biten. När de kom fram till hamnen klagade hans mor över att hon blivit "opasslig" av den besvärliga resan och att hon frös. Hon gav därför Pehr pengar för att han skulle gå till krogen vid gamla sockenstugan och köpa öl. När han kom fram satt där några karlar och ett par "stycken qwinfock" som Pehr inte kände. Sedan Pehr beställt vad han skulle ha frågade värdinnan vem han var och varifrån han kom. "Jag är Erik Persons son ifrån Stöcke", svarade Pehr. En av männen kompletterade:

"... det är den, som går i Staden och studerar och skall bli Präst". Den tredje fyllde i: "Han tänker bli Präst och kan gå på krogen och köpa öhl redan".

Detta var ett uttalande som gjorde Pehr ledsen, då det var felaktigt och "så nära rörde hans heder och ära". Pehr ville inte säga att han köpte ölet till sin mor, då hade de kunnat tro att hon var en "fyll bytta", och än mindre ville han säga att han köpte det till sig själv. När värdinnan så kom med ölet i en bägare, sade Pehr: "Nej ... var god och låna mig ett stop. Jag har inte köpt det för mig själv, utan åt en annan och måste därför bära det ner till hamnen. Jag har verkligen ej köpt det för min räkning". "Det kvittar mig lika", svarade kvinnan, "stopet skall ni få låna". Pehrs mor värmdes sedan upp ölet i en panna och drack det "helt varmt" och Pehr skyndade tillbaka med stopet och tackade för lånet.

Under denna period fanns alltså en krog vid gamla sockenstugan inte långt från landskyrkan på Backen. Utöver stadens källare och krog fanns, enligt Fahlgren (1970), öl och brännvin att köpa på nio gästgiverier och sju krogar i socknens närliggande byar, bland annat i Ytterhiske och Kåddis. Dessutom fanns Widmarks krog utanför stadsgränsen, värdshuset Karlslund vid Tavlesjön samt krogen "Lustigkulla" vid lilla Piparbölesjön.

Brännvinets fasor

I januari 1779, samma år som bränneriet förstördes i en brand, avled en kvinnlig kusin till Pehr Stenbergs far på ett, som Stenberg skriver, "wåldsamt och ynkeligt sätt". Hon var gift med en borgare som hette Forsberg, en "liderlig sälle" som slog och hanterade henne illa. Även sonen hade problem vilket innebar att hela familjen råkade i fattigdom och elände. För att på något sätt klara uppehållet tvingades kvinnan ibland söka arbete på landsbygden. I samband med ett sådant ärende hade hon nu begett sig till en närliggande by, men endast till fots. Hon hade köpt några bockskinn och därefter vänt

Umeå Landskyrka 1830-tal. Litografi av A. A. Grafström. Fotoarkivet, Västerbottens museum.

hemåt. Hennes man, son och sonhustru väntade flera dagar efter den utsatta tiden på hennes hemkomst, men då hon inte hördes av begav de sig ut för att söka. Man fick då höra att hon hunnit ungefär fyra kilometer hitom staden och där varit in på en krog för att värma sig. Klockan sex på eftermiddagen hade hon helt ensam, i mörker och sträng köld, begett sig på väg hem. Men då ingen i Ytterhiske by hade sett henne så antog hennes anhöriga att hon omkommit någonstans under den sista biten. Folk i staden och i närliggande byar blev uppmanade att söka. Och så fram emot kvällen kom de och drog hennes döda kropp i en släde. De hade funnit henne i en tom och öppen sjöboda vid ån, liggande på golvet med sina bockskinn under huvudet. Hon hade troligen gått vilse i mörkret, vadat genom djup snö och fallit utför en åbacke. Strax intill ån låg sjöboden, där hon gått in och lagt sig för att vila. Inom kort hade hon frusit ihjäl. Hennes man, som tidigare slagit och behandlat henne illa, gick nu på gatan i fyllan och "vrålade som en tok" och jämrade sig över hennes frånfälle.

Pehr på avskedsresa och köp av drank på bränneriet

Pehr Stenberg var inne på sitt sista studieår i hemstaden Umeå och förberedde sig för sina universitetsstudier i Åbo. Han gjorde några "avskedsresor", bland annat ett besök hos farbror och faster i Ratan. Det skedde under påsktiden i april 1779. Då vädret var ovanligt mildt kunde Pehr, hans bror och några bekanta ta båten och i vackert och stilla väder ro hela vägen uppför Dalkarsåfjärden. Pehr noterade att han aldrig tidigare gjort en sådan sjöresa vid denna tid på året. Vid femte söndagen i påsktiden påbörjade Pehr och hans bror hemfärden och för att komma lyckligt över isarna som hade blivit allt farligare. De startade tidigt

Familjeporträtt vid soldaten Björks soldattorp, rote nr 10 i Stöcke, som var beläget intill den senare uppförda Konsumbutiken. Bilden kommer från insamling av äldre fotografier vid en studiecirkel i Stöcke 1980. Genom förmedling av fru Bertlin har Västerbottens museum mottagit och reproducerat 21 äldre fotografier. Fotograf okänd. Fotoarkivet, Västerbottens museum.

på morgonen. Inledningsvis gick det bra, men längre fram vid en insjö hade solen hunnit bryta nattskorpan och bröderna måste hoppa över sprickorna på sjön. När de kom till Djäkneboda och gästgivargården varnade den gamle gästgivaren dem. Han ropade att de inte skulle gå på isen "såframt Ni icke viljen egenvilligt dränka eder själva". Han ropade att de skulle "gå sommarvägen". De tackade för underrättelsen och lydde hans råd.

De båda männen stannade inte förrän i Täfteå där de åt middag. Strax före skymningen kom de fram till Umeå älv, men väl framme visste de inte hur de skulle komma över älven. De fann att isen trots allt var hållbar och gick över till Ö-byn. Men där blev de villrådiga. Skulle de gå tvärs över den lilla ån och därefter landsvägen hem, eller följa isvägen? De bestämde sig för det senare och behövde inte ångra sig. De kom lyckligen hem ungefär vid sjutiden. Brödernas föräldrar var lättade över att allt gått bra, trots att de gått isvägen. Föräldrarna upplyste då sina söner om att Tomas Matsson, en bonde i grannskapet, tidigt på morgonen hade åkt med häst isvägen ner till bränneriet. Han skulle hämta "drank", urkokad mäsik, och sedan återvända samma väg hem. Brödernas föräldrar undrade hur det hade gått för Matsson?

Modern hade knappt hunnit tala färdigt förrän grannens hustru kom springande med andan i halsen och gråtande ropade: "Ach ... kära Eric Pers ... spring och hjälp ... jag är så rädd att Tomas har åkt ner ... vi hör att man ropar hjälp öst på fjärden ... för allting ... skynda!" Pehr blev häpen över att isen var så riskabel

men samtidigt glad över att han tagit sig hem. Stället där de båda männen gått ner sig var några kilometer från byn. Innan folket hann fram var hästen redan död. Det berodde inte på att den legat länge i vaken, utan på grund av ägarens och hans följeslagares, soldaten Tops, åtgärder. De hade i sitt fylleri dragit den arma hästens huvud under isen då de skulle hjälpa honom. Och detta var inte bonden Tomas enda förlust. Vid samma tillfälle stal soldaten dessutom mellan fem och sex riksdaler från honom.

Enligt soldatrullan tillhörde soldaten Jonas Nilsson Topps (f 1737) rote nr 13 med rotbönder i Stöcke. Han blev casseterad vid generalmönstringen 14 juni 1779, alltså cirka två månader senare.

Uppbyggnad av den brunna anläggningen

Efter branden i maj 1779 uppfördes ett nytt bränneri redan året därpå, 1780. Denna anläggning byggdes, enligt Steckzén (1981), mer stabil med den nedre delen i gråsten och den övre i tegel. Bränneriet hade nu sex pannor och var ett av de minsta i Norrland. En jämförelse kan göras med Härnösand som hade nio pannor och Västerås med 15 pannor. I Umeå planerade man en produktion utifrån 3552 tunnor spannmål.

Den uppställning för "Regale Bränneristaten" under åren 1782–1790 som finns i Umeå stadsförsamlings kyrkoarkiv, ger trots att noteringarna i vissa delar är ofullständiga, en relativt god uppfattning om hur många och vilka personer som arbetade på bränneriet under 1780-talet. Här bodde bränneriinspektören ränt-

mästare Aron Moritz, Johannes Dyhr med mor, bokhållaren Magnus Thalín med hustru och sex barn samt brännmästare Nathanael Holst med hustru och ett barn. Dessutom fanns under perioden ytterligare cirka 17 familjer samt 13 pigor.

Bland de anställda återfinns även familjer som kom från andra delar av länet, några från Lövånger, från Nybyn (Ånäset) och från Nätra söder om Örnsköldsvik. Dessutom hade man anställt en entledigad soldat och en "lappman" med hustru.

I den stora barnaskaran, upp till 55 barn, återfinns under den nio-års period som uppställningen omfattar 14 dödsfall, dock utan någon anteckning om dödsorsak. Stadsförsamlingens dödbok ger endast i ett fall upplysning om vad som inträffat på bränneriet. Den 20 mars 1782 avled den treåriga Maria Christina, dotter till Bellander, i koppor (smittkoppor).

Även på andra sidan Kvarken, i Nykarleby några mil norr om Vasa, fanns ett "Regale Bränneri". Det bränneriet var inte uppfört av Svenska staten utan av bränneriets arrendator, kammarrådet herr Eric av Wetterstedt.

Systemet med kronobrännerier upphör

1786 kom nya bestämmelser. Kraven från bönderna hade varit starka och husbehovsbränning blev nu åter tillåtet. Dock krävdes en avgift till kronan, en accis eller skatt. Adeln kunde emellertid inte besluta om en skatt på obestämd tid av principiella skäl.

Detta blev slutet på kronobrännerierna i landet, en elvaårig epok som sträckte sig mellan 1775 och 1786. Samma år som brännerierna upphörde, 1786, utnämndes Johan Gustaf af Donner (f 1730) till överste vid Västerbottens regemente och tre år senare övertog han även landshövdingeämbetet i länet.

Ytterligare en brand

Trots det ändrade regelverket var produktionen vid bränneriet i Umeå alltjämt igång. Någon arrendator blev sannolikt inte aktuell, men troligen hade överste Donner ett visst ansvar för verksamheten. När man så den 17 juni 1788 var sysselsatt med bränning för regementets räkning utbröt en kraftig eld och hela taket stod plötsligt i ljusan låga. Båda flygelbyggnaderna fattade eld och inom kort var alla byggnader på tomten nedbrunna. Även en vedgård som låg mellan bränneriet och kyrkan antändes. Landshövding Stenhagen och överste Donner ledde släckningsarbetet och lyckades rädda såväl kyrkan som staden.

Den häftiga blåsten förde branden ända till Stads Lia, eller Gammlia skogen som den kallas idag, en

granskogsbacke nordöst om staden, och antände skogen. Dessa slätbrända ställen kom därefter, enligt Pehr Stenbergs Umebeskrivning (1987), att kallas "Brännorna" eller "stora och lilla brännan".

Lågorna kastade sig även över till det närliggande spannmålmagasinet som innehöll den råvara som användes vid sprittillverkningen. Ett år senare, på den nedbrända tomtens östligaste del nere vid själva älvstranden, påbörjades uppförandet av det stora kronomagaset. Möjligen återanvände man då gråsten och tegel från det nedbrunna bränneriet. Eventuellt brända och skadade delar kunde troligen döljas. När det nya kronomagaset stod färdigt 1791 var det kalkbestruket och vitlimmat.

Att bekräfta ett köp

1792 eller möjligen 1793 var brännvinet, enligt Stenbergs anteckningar, förbjudet att bruka. Pehr Stenberg, som då var 34 år och alltjämt ogift, hade nyligen fått anställning som präst i Umeå stadsförsamling.

Beträffande alkoholen framhöll han att han "gärna var den utan". Stenberg ville vara laglydig och därför fanns inte något brännvin i hans hus. En olägenhet var emellertid att om någon gjorde honom en tjänst så hade han inget att bjuda denne. Stenberg köpte därför lite vin, men upptäckte snart att detta inte var uppskattat, "emedan det ej, såsom brännvinet, slog i huvudet". Stenberg upphörde då även med denna dryck. Viktigt var att följa sitt samvete, vara laglydig och som präst även föregå med gott exempel.

Fram på sommaren, då förbudet alltjämt kvarstod, reste Stenberg en dag till Norrfors för att köpa lax och hade då inget brännvin med sig. Detta gjorde bönderna mycket missnöjda, framför allt den unge bonden Jon Jonsson, som i övrigt var en bra karl. Men Jon hade börjat suppa över all reson. Han klagade flera gånger över att Stenberg inte hade något brännvin åt dem. Den allmänna seden vid försäljning var att ha brännvin åt de män som sålde fisken, annars var man inte välkommen. Stenberg bedyrade att han under förbudstider omöjligen kunde ha en sådan vara, att han omöjligen kunde "såra sitt samvete" och bryta Kungl. Maj:ts författningar. Men detta var obetydliga skäl i deras ögon. Stenberg förstod att Jon Jonsson menade att Stenberg kunde skicka bud till någon lönnkrog för att köpa, men låtsades inte förstå. Stenberg blev ledsen och bedrövad över mannens knot, men kunde inget göra. Slutligen fick han "äntligen ändock" köpa den fisk han behövde.

1795 fastställdes, enligt Kungl. Maj:ts förordning "om hushållning av spannmål genom inskränkning av

brännvinsbränning”, hur mycket var och en hade rätt att bränna. Stenberg brände från och med nu för sitt husbehov trots att regelverket endast gällde gårdsägare och de som hade burskap i staden.

Barndomsvännen, brännerimästaren och magasininspektören Holst

Pehr Stenberg kom genom åren att ha regelbunden kontakt med brännerimästaren Nathanaël Holst. Denne var en ungdomsvän och kamrat till den blivande prästen från Stöcke. När Stenberg kom hem efter sin första fyraårsperiod i Åbo 1784, sökte han upp sin vän. Denne var då gift och bodde på bränneriet samt titulerade sig brännerimästare.

Det förflöt därefter drygt sju år innan Stenberg återigen beskrev ett besök hos makarna Holst. Året var 1792 och Holst hade lämnat bränneriet och tillträtt en befattning som magasininspektören vid det nyuppförda kronomagaset nere vid älven. Stenberg hade fått tjänst som präst i stadsförsamlingen och bodde i prästgården, ett stenkast från kronomagaset. Stenbergs anteckningar visar att deras kontakt blivit mer regelbunden och även rörde djupare livsfrågor som sjukdom och död.

En dag i oktober 1795 uppsökte Holst den unge prästen Stenberg i ett för makarna Holst viktigt ärende. Holst begärde ”... att han måtte få litet vin från kyrkan”. Stenberg undrade då vad Holst skulle använda det till, eller varför han ville ha just kyrkovin? Holst svarar ”Du vet att min son är plågad utav hönsdån (kortvarig svimning)”, eller rättare sagt, ”han är ofta drabbad av någon form av fallande sot (epilepsi)”. Holts hustru hade hört att ”mässo-vin” från kyrkan skulle vara nyttigt och bra även mot fallandesot. Stenberg svarade att han gärna hade gjort honom till viljes, men kunde inte denna gång, då det var en grov vidskepelse att med kyrkovin försöka hela och bota lekamliga sjukdomar. ”Jag hoppas att Bror ursäktar att jag måste neka honom en sådan begäran”. Holst höll med om att det kunde handla om vidskepelse men för hustruns skull ville han emellertid att hon skulle få försöka.

De båda diskuterade frågan en stund, men resultatet blev att Holts fick lämna sin vän utan vin. Stenberg misstänkte emellertid att Holst, via klockaren, skaffade det mässvin han och hustrun ville ha. Trots det dog deras son efter några år i denna sjukdom.

Till bränneriet iförd prästkappa

Tre år senare, i november 1798, hade Pehr Stenberg förlorat sin första hustru i barnsäng och de båda tvilling-

barnen var döda. Han var alltjämt präst i stadsförsamlingen och, nu tillsammans med sin andra hustru, boende i prästgården. Men hans yrkesidentitet var fortfarande otydlig och skapade viss osäkerhet. Stenberg funderade kring vad stadsborna skulle säga om de såg honom besöka bränneriet.

På sin väg till lektor Nordin hade Stenberg stött på en blind lappgubbe som inte hade någon ledsagare. Gubben klarade sig trots detta väl med sin lätta, relativt långa käpp med vilken han hela tiden slog mot gatan och kunde anpassa sin gång. När han hörde att någon gick nära honom, bad han om hjälp att bli ledsagad till bränneriet.

Stenberg skriver:

”Han slöt sig strax intill mig och fattade mig i högra armkroken. Jag tillstår att jag därvid tänkte: Om folk nu skulle se, att jag klädd i prästkappa så här går och leder en blind lapp, vad må tro de då skulle tänka eller säga vid en sådan syn?”

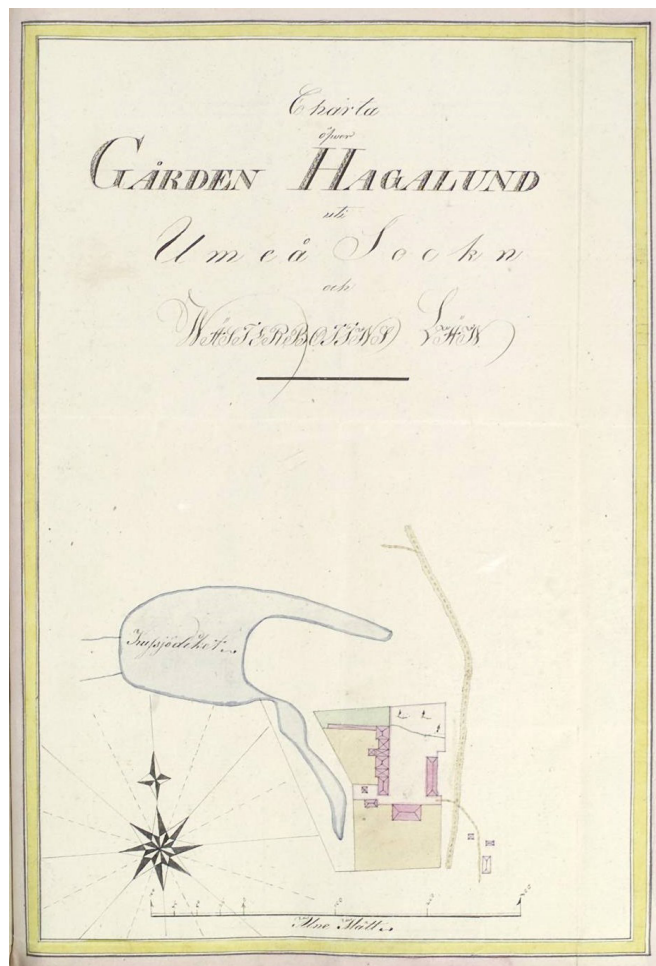
Stenberg försökte slå bort sådana tankar med föresatsen att leda mannen fram till bränneriet oavsett hur många och vilka personer som skulle se det. Men det var ingen fara, då det som var kvar av gatan var obebott, bortsett från bränneriets byggnad. Och dessutom fanns inte någon annan människa på gatan, varken före eller efter dem. Samtidigt var Stenberg noga med att inte avslöja för mannen vem han var. Väl framme vid bränneriet lämnade Stenberg den blinde samiske mannen i portgrinden. Denne tackade ”ganska hövligt” och började treva sig fram med käppen in på gården. Stenberg gick sin väg utan att märka om någon på bränneriet hade sett dem eller inte.

Husbygge och apotekarens sup

År 1804 lämnade Pehr Stenberg stadsförsamlingen och tillträdde en befattning som komminister i Umeå landsförsamling. Samma år byggde han en egen gård på en tomt norr om kyrkan. Huset uppfördes som ett officersboställe, efter ritningar som Stenberg fått av en svåger. Svärfadern och hustruns bröder hade under olika perioder av sina militära yrkesliv bott i såväl fänriksbostället Tureberg i Gumboda som löjtnantsbostället Bäckegård i Bygdeå.

I juli månad samma år var Stenberg sysselsatt med att skaffa arbetsfolk till husbygget. Han hade tidigare anlitat soldaten Frisk från Röbbäck, men hittat honom mitt på förmiddagen sittande på en timmerhop där han spelade kort med en ung pojke från grannskapet. Båda fick sin ”tillbörliga läxa” av Stenberg, framförallt soldaten.

Nu var Stenberg återigen på jakt efter folk. Han gick

Karta över Hagalunds byggnader i Brandförsäkringsverkets arkiv. Hagalund omfattar en mangårdsbyggnad med två flyglar, en östlig och en västlig, samt en källarbod och en stolpebod. Under 1930-talet fanns Lagerwalls Café och Hembageri i byggnaderna. Folkrorelsearkivet i Västerbotten samt J. Silverfred, Stadsarkivet Umeå.

till fots mellan hemmet och byarna söder om staden. Denna dag inledningsvis till Röbäck, men då bönder och drängar var på arbete ute på åkrar och ängar tvingades han gå mångdubbla sträckor. Därefter gick Stenberg till Tegs byarna, och sedan till staden. Även där hade han ett antal ärenden. Och allra sist gick han in till apotekaren Frejjer. Denne bjöd då Stenberg på en apotekssup, vilket Frejjer även gjort ett par gånger tidigare. Stenberg var nu både trött och hungrig, då ingen ännu hade bjudit honom något att dricka, ännu mindre någon middag. Stenberg tog "med tacksägelse" emot supen. Men efteråt påminde Frejjer honom med orden: "Jag får anmärka, att jag just icke har råd, att så ofta bestå brännvin så här, ty det är dyrt slag, och att giva det för intet, är jag just icke mycket belåten med, eller därmed att man kommer och gör en vana därav för att få det ...".

Dessa ord gjorde Stenberg mycket upprörd. Han menade att han inte var fallen för ett sådant smut-

tande, och aldrig gick till folk i sådan avsikt. Om man räknade allt tillsammans, påpekade Stenberg, hade han inte druckit i Jungfru (8 centiliter). Dessutom, under denna dag, hade Stenberg beslutat att inte "supa hos honom" när han kom fram för att göra sitt ärende. Men för Stenberg, som både var trött och mycket hungrig, kom "en droppa" och en brödbit väl till pass. Stenberg teg och tog beslutet att aldrig mer smaka apotekarens brännvin, och detta hade han "redeligt" hållit.

När Stenberg kom hem på aftonen fick de främmande och det fanns ingen tid att äta. Den stränga marschen och det långa fastandet gjorde att Stenberg insjuknade och blev liggande en tid. Det var emellertid inte värre än att han en gång om dagen kunde gå upp till gårdstomten och se till arbetsfolket och ordna med vad som behövdes.

Gården, som kom att kallas Hagalund, bestod av en mangårdsbyggnad samt två flygelbyggnader, en västlig och en östlig. Hagalund blev familjens gemensamma hem fram till Pehr Stenbergs död 4 maj 1824.

Det gamla bränneriet avvecklas och ett ångbränneri uppförs

Införandet av kronobrännerier, denna inrättning som skulle öka statens inkomster, blev en felsatsning. Folk fortsatte att bränna, men i lönn. Så småningom släpptes husbehovsbränningen åter fri och de sista statligt kontrollerade brännerierna i landet lades ned 1824. När Stenberg skriver om "Bränneriets byggning" i november 1798 antyder det att delar av anläggningen återuppfördes även efter den andra branden. Runt 1800 var bränneritomten emellertid i privat ägo men återköptes av kronan 1820. På denna tomt finner man så småningom landshövdingens residens och, närmast kyrkan, Döbelns park.

Omkring 1830 fanns åter cirka 175 000 små privata brännvinspannor i riket. När husbehovsbränningen under 1830-talets senare del minskade, växte ett tjugotal större brännerier fram inom landet, men nu var det moderna ångbrännerier. 1855 ställdes all brännvinstillverkning åter under statlig kontroll och det slutliga avskaffandet av husbehovsbränningen inleddes.

I Umeå stad beslutades det 1855 att brännvinsminuteringsställen skulle bedrivas på fyra utminuteringsställen och två utskänkingsställen. Konsul Lars Glas, såverksägare och en av stadens mäktiga män, arrenderade de fyra utminuteringsställena. Han var även en av intressenterna i det nya ångbränneriet som samma år anlades på Teg. Under mitten av 1850-talet hade ägarna, enligt regelverket, rätt att driva bränneriet i maximalt två månader per år, troligtvis under höstmånaderna.

Vy över älven från Döbelns park före stadsbranden 1888. I förgrunden Scharins trämagasin. Till vänster i bakgrunden skymtar en del av ångbränneriets byggnad på Teg och Västerbottens ångbryggeri. Fotoarkivet, Västerbottens museum.

I november 1855 skriver den inom kulturkretsar kände apotekaren assessor C. J. F. Plageman: "Den infernaliska brännvinspannan på Teg är nu åter i full gång".

Tillverkningen skulle pågå under en månad och kontrolleras av major Otto Edelstam, chef för Lövångers kompani. Major Edelstam, som hade sin privata bostad Edelvik herrgård i Burträsk, hade nu kommit till staden och var tillfälligt bosatt på bränneriet. I landshövdingens femårsberättelse 1856–1860 kan vi läsa att ångbränneriet under åren 1856 och 1857 varit igång med en panna av 74 ½ kannors rymd (1 kanna = 2,6 liter) under två månader vardera året. Personalen utgjordes av en inspektör, två maskinister, en brännmästare och 15 arbetare. Tillverkningen under 1857 uppgick till 36 106 ½ kannor "sexgradigt" brännvin (motsvarar 50% alkoholhalt vid +15 C). Dessutom hade ägarna sålt 170 500 kannor drank, som användes till utfodring av boskap i staden och angränsande byar.

I slutet av 1850-talet kunde Umeå stads drätselkammare konstatera att ångbränneriet på Teg tillfört staden "ansenliga inkomster". Stadens andel i avgifterna för utminuterung och utskänkning av spirituösa drycker, även kallat "brännvinspengarna", gav alltså goda inkomster.

När så den påföljande utvecklingen ledde fram till ett statligt monopol, lagstadgat 1923, var syftet alltså i likhet med vad direktionen arbetade för under kronobränneriets dagar, att öka statens inkomster. Nu var det emellertid med motbok och information som bruket av alkohol skulle minska.

Källor

- Kartmaterial från Folk rörelsearkivet i Västerbotten förmedlat av Cuno Bernardsson och Karin Holmgren.
Karta från Stadsarkivet, Umeå, förmedlad av Carl-Oskar Lundström.
Utredning beträffande direktionens agerande kring kronobränneriet i Umeå av Åsa Broström i Arninge, Riksarkivet.
Brandstodsbolagets handlingar, karta K1136001, Riksarkivet.
Hagalunds ägandeförhållanden enligt stadsarkivarie J. Silverfred, Stadsarkivet, Umeå.
"Regalie Bränneristat", Umeå stadsförsamlings kyrkoarkiv (1773–1790), Riksarkivet.

Bilder

- Fotoarkivet, Västerbottens museum.
Kronobränneriet i Visby förmedlade av Lisen Karlsson samt Tove Åkesson, Gotlands museum, Visby.

Litteratur

- Berg, Bengt Åke. *Affären med brännvinet*. Spiritus, webbpublikation. Vin & Sprithistoriska museet, Stockholm 2010.
Böle och Teg. Inventering och bevarandeförslag. Västerbottens museum, Umeå 1983.
Elgh, Fredrik, Stenberg, Göran & Wennstedt, Ola (red.). *Pehr Stenbergs levernes-beskrivning 1758–1807*. Fyra volymer samt register. Forskningsarkivet vid Umeå universitet 2014–2018.
Fahlgren, Karl (red). *Umeå sockens historia*. Umeå 1970.
Snellman, Karin (red). *Johan Anders Linder. Beskrifning öfver Ume Socken och Stad i Westerbottens län och första fögderiet*. Urkunden nr 12. Forskningsarkivet, Umeå universitet 1990.
Steckzén, Birger. *Umeå stads historia 1588–1888*. Två förläggare, Umeå 1981.
Wennstedt, Margit. *Pehr Stenbergs Umebeskrivning*. Johan Nordlander-Sällskapet, Umeå 1987.
Västerbotten 2011, del 4. Västerbottens museum, Umeå.
Västerbottens museum, Rapport (2011): *Arkeologisk schaktövervakning av RAÅ 128:1*.

GLÖM INTE ATT UPPGE
FÖRFATTARNAMN OCH KÄLLA
NÄR DU HÄNVISAR
TILL DENNA ARTIKEL